

OSMANLI AZƏR AZAD OĞLU
Bakı Avrasiya Universiteti, magistrant
azerosmanli@gmail.com

RUHİ BAĞDADI DİVANINDA QAFİYƏ VƏ RƏDİF SİSTEMİ

Xülasə

XVI əsrdə Bağdadda yaranmış Azərbaycan ədəbiyyatının Füzulidən bir neçə il sonra yaşamış ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Ruhi Bağdadidir. Ruhinin yaradıcılığı həm forma, həm də məzmun baxımından orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında önəmli yerlərdən birini tutur. Onun divanı vəzn cəhətdən zəngin, qafiyə və rədif baxımından rəngarəngdir. Həmçinin, şairin müxtəlif bədii-poetik fiqurlardan istifadə etməsi və çoxşaxəli mövzu dairəsinə malik şeirlər qələmə alması onu klassik ədəbiyyatımızın vacib simalarından birinə çevirir.

Şairin yaradıcılığında diqqəti ən çox cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri rəngarəng qafiyə və rədif sistemidir. Ruhi əsərlərində həm ənənəvi qafiyə və rədiflərdən məharətlə istifadə etmiş, həm də klassik ədəbiyyatda az təsadüf olunan, ya da işlənməyən qafiyə və rədif formalarına müraciət etmişdir. O cümlədən, bəzi məqamlarda rədifin əksi olan hacibdən istifadə etməsi də Ruhi Bağdadi yaradıcılığında səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir. Bu məqalədə Ruhi Bağdadinin divanındakı ilk 100 qəzəlin qafiyə və rədif sistemini araşdırıb ənənəyə bağlı və fərdi karakter daşıyan cəhətləri üzə çıxardacağıq.

Açar sözlər: Ruhi Bağdadi, qafiyə, rədif, müsəmmət, hacib

1. Divanın qafiyə sistemində növ və forma rəngarəngliyi

Klassik Şərq poeziyasında ən əhəmiyyətli poetik kateqoriyalardan biri də qafiyədir. Qafiyə əruzla birlikdə divan ədəbiyyatının əsasını təşkil edir. Qafiyə öz ahəngi ilə vəzndən sonra sözün şeirə şevrilməsini təmin edən bir ünsürdür [14, s.77]. Klassik türk şeirində qafiyə sözü şeirə çevirən, ahəngi təmin edən bir ünsür olduğu kimi, şeir şəkillərinin formalaşmasında və divanların tərtibində də mühüm rol oynamışdır [12, s.37]. Filologiya elmləri doktoru, professor Tərlan Quliyev “Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi” əsərində qeyd edir: “Şərq alimləri qafiyəni şeirin ayrılmaz tərkib hissəsi saymış və şeirin poetik xüsusiyyətləri cərgəsində ona böyük əhəmiyyət vermişlər” [6, s.223]. İslamdan əvvəlki türk poeziyasında da qafiyədən istifadə olunan qafiyə ərəb ədəbiyyatının təsiri ilə türk-islam şeirinin vacib ünsürlərindən birinə çevrildi [16, s.125]. Türk ədəbiyyatında qafiyə dilin daxili imkanları hesabına yaransa da, uzun müddət şərti karakter daşımışdır. “Dədə Qorqud” dastanındakı şeirlər artıq poeziyamızın heca vəznli şeirə və qafiyəyə istiqamətinin başlanğıcıdır [5, s.15]. Ərəblərin fəthlərindən sonra onların poeziyasında əsas kateqoriyalar olan əruz və qafiyə sistemi bir çox Yaxın Şərq xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının ədəbiyyatına nüfuz etdi. Təbii ki, bu xalqlar həmin sistemi olduğu kimi qəbul etməyib müəyyən dəyişikliklər etdilər. Lakin, ümumiyyətlə, divan ədəbiyyatı bu

sistem əsasında qurulub inkişaf etmişdir. Klassik şeir üslubunda yazan bütün şairlər bu qaydalara ciddi riayət etməyə çalışmışlar.

Bütün yaradıcılığı klassik poeziya üslubunda olan Ruhi Bağdadinin divanının qafiyə quruluşu da bu sistem əsasında formalaşmışdır. Qafiyəşünaslıq elmində qafiyənin bir çox şəkillərindən bəhs olunur. Ruhinin divanında həmin şəkillərin hər birinə aid nümunələr görə bilərik:

Müçərrəd qafiyə – yalnız rəvi hərfi ilə əmələ gələn qafiyə növüdür [16, s.272]. Rəvi qafiyənin təməlində duran hərfdir [11, s.60]. Məsələn, وفا (vəfa) və بلا (bəla) sözləri sadəcə و (əlif) rəvisinin köməyi ilə qafiyələnmişdir. Ruhi divanından müçərrəd qafiyə nümunələrinə nəzər salaq:

*Nola, səbr eyləsələr cövrünə, ey mahliqa?!
Səni qoyub kimə meyl eyləsün ərbabi-səfa?* [9, s.178]

*Xidmətdə bəni, sanma, qasir qulunam, cana!
Hər xidmətə qullansan, qadir qulunam, cana!* [9, s.188]

*Əcəb bilsəm, nədən bidar olur şəb ta səhər kövkəb,
Fələkdə bir məhi-ğərrayə aşıqdir məgər kövkəb?!* [9, s.202]

Mürəkkəb qafiyə – birdən artıq hərfin (ən azı iki samit, yaxud bir uzun sait və samit) uyuşması ilə əmələ gələn qafiyə növüdür [15, s.272]. Məsələn, *meyl–seyl–leyl; yar–dildar–zinhar–əşar; aqil–şamil–mail* və s.

Mürəkkəb qafiyənin üç növü mövcuddur:

1) **mürdəf qafiyə**; 2) **müqəyyəd qafiyə**; 3) **müəssəs qafiyə**.

Mürdəf qafiyə – rəvidən əvvəl ridf hərfi (uzun tələffüz olunan a, u və i saıtləri – ا، و، ی) olan qafiyələrdir [1, s.20]. Məsələn, *imkan–meydan–insan; zəncir–şir–tir* və s.

Mürdəf qafiyəyə aid Ruhi divanından nümunələrə baxaq:

*Həmdəməim gəmdir, şəha, bəzmi-vüsalindən cüda,
Nalədir karım dəxi fərxündə falindən¹ cüda.* [17, s.94]

*Şəbi-ğəmdir ələmi-hicr ilə novruz bana,
Yanar atəş görünür mehri-cahansuz bana.* [9, s.191]

*Mə'dum ikən afaqdə asari-məhəbbət,
Bən eylər idim bir bütə izhari-məhəbbət.* [9, s.210]

¹ Divanın Azərbaycan nəşrində bu ifadə “xalından” kimi verilmişdir. Zənnimizcə, ərəb qrafikalı Türkiyə nəşrindəki “falindən” sözü beytin məzmununa daha uyğundur.

Müqəyyəd qafiyə – rəvidən əvvəl ridf hərflərindən əlavə sakin hərf gələn, onlardan əvvəl mədd hərfi olmayan qafiyələrdir. Bu tip qafiyələrdə rəvidən əvvəl gələn sakin hərfə “qeyd” deyilir [2, s.70]. Ruhi divanından aşağıdakı müqəyyəd qafiyələri nümunə verə bilərik:

*Hər kimin kim, ola maddi-nəzəri pərdeyi-reyb,
Pərdəsiz ərzi-cəmal etməz ana şahidi-ğeyb.* [9, s.102]

*İqtizayi-eşq eylər qəlbi-yari gərçi saxt,
Anı nərm etmək nə cüz'idir, əgər əl versə bəxt.* [9, s.212]

Müəssəs qafiyə – rəvi hərfindən əvvəl gələn hərəkəli hərfdən öncə “əlif” hərfinin işlənməsi ilə meydana gəlir. Həmin əlifə “təsis” deyilir [1, s.71]. Məsələn, *alim – hakim, taqət – adət, şair – mahir* və s.

*Qıldın keçərək guşeyi-çəşm ilə işarət,
Üşşaqi biri-birinə qatdın, behey afət.* [9, s.213]

*Eşqin bizi eylədi məlamət,
Fəryadinə qalmadı səlamət.*

*Gər qamətini görəydi Məcnun,
Divanə olurdu ta qiyamət.* [9, s.215]

İlk iki beytini nümunə gətirdiyimiz qəzəldə təsis hərfindən sonrakı م (mim) hərfi bütün həm-qafiyə sözlərdə təkrarlanır. Bu da qafiyəyə xüsusi axıcılıq, zənginlik qatır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir şeirdə təsis hərfinin sonadək saxlanılması şeirə gözəllik qatsa da, vacib şərtlərdən sayılmamışdır. Ruhi Bağdadinin:

*Dünyayi qədim anladı kimi, kimi hadis,
Nuh anladığın oğlu ikən bilmədi Yafis.* [9, s.218]

– mətləli 7 beytlik qəzəlinin ilk 6 beytində müəssəs qafiyə qorunmuşdur. Lakin qəzəlin məqtəsində şair mücərrəd qafiyədən istifadə etmişdir:

*Ruhi, gərəzin hal isə, var piri-muğanə,
Zira nə mühəndis bilür ani, nə mühəddis.* [9, s.218]

Eyni zamanda bu beytdə “mühəndis” və “mühəddis” sözlərinin istifadəsi səc (daxili qafiyə) əmələ gətirmişdir. Haqqında danışdığımız bu qəzəli Məhəmməd Füzulinin:

*Cəhan işrə hər fitnə kim, olsa hadis,
Ona sərvi-qəddindir, əlbəttə, bais.* [8, s.81]

– mətləli qəzəli ilə müqayisə etdikdə də eyni halın şahidi oluruq. O da xələfi kimi ilk beytdə müəssəs qafiyədən istifadə etmiş, sonuncu beytdə isə “mühəddis” sözü ilə mücərrəd qafiyə yaratmışdır. “*Divan şeirində eyni qafiyələrə bir çox sənətkarların yaradıcılığında rast gəlinməsi ənənəvi hal olmuşdur. Nəzirəçilik ənənəsinin, o cümlədən sənətkarlar arasında sələf-xələflik münasibətlərinin üzə çıxarılmasında qafiyələrin yeri və rolu danılmazdır*” [8, s.202].

Nümunə kimi göstərilən hər iki şeirdə müəssəs qafiyənin sona qədər saxlanılmamasının səbəbi olaraq, onun zərurət olmaması ilə yanaşı müəssəs qafiyə tapmağın çətin olması ilə əlaqələndirmək olar.

Ruhinin məqaləmizin mövzusu olan qəzəlləri içərisində qafiyə sisteminə görə ən çox maraq doğuran qəzəllərindən biri aşağıdakı mətlə ilə başlayır:

*Gəlmək rəvamı daima bəndən² vəfa, səndən cəfa,
Bağışla cürmüm, qıl vəfa, bəndən xəta, səndən ata* [9, s.182]

Belə ki, qəzəldə bir yox, üç qafiyə vardır. Bu cür şeirlərə “zülqəvafi” deyilir (9, 103). Nümunə gətirdiyimiz beytdə “daima-vəfa”, “vəfa-xəta”, “cəfa-əta” sözləri bir-biri ilə qafiyələnin. Qafiyələnmə sonadək bu tərzdə davam edir.

Eyni zamanda, qəzəldə zülqəvafini əmələ gətirən sözlər də öz aralarında daxili qafiyə yaratmışdır:

*Bən başım alub getmədə, sən eyşü işrət etmədə,
Olsa, acəbmi, **daima**, bəndən **əna**, səndən **səfa**?* [9, s.182]

Qəzəlin səciyyəvi cəhətlərindən biri beytlərin ilk misralarının da daxili qafiyə üzərində qurulmasıdır. Qəzəlin asanlıqla iki bərabər hissəyə bölünən bilən əruz qəlibində (rəzəc bəhrinin müstəf’ilün müstəf’ilün müstəf’ilün müstəf’ilün qəlibi) yazılması daxili qafiyələrlə qurulmasına şərait yaradan ən vacib məqamdır. Bu cür nümunələrə *müsəmmət-qəzəl* deyilir. Həmçinin klassik Şərq poetikasında *şerimüccəssə* də adlanır [bax: 10, s.367]. Ruhinin qəzəlinin bəzi beytlərini nümunə olaraq göstərək:

*Bəndən acəb etmək tələb, lütf etməmək səndən acəb,
Sən şahı-aləm, bən gəda, bəndən riza, səndən qəza...*

² Divanın Azərbaycan nəşrində bu söz “bizdən” şəklində verilsə də, digər beytlərdə “bəndən” formasında işlədilmişdir. Bunu nəzərə alaraq, burada da ifadənin “bəndən” şəklində olduğunu ehtimal edirik. Təəssüf ki, Ruhi divanının əlimizdə olan digər iki nüsxəsində bu qəzalə rast gəlmədik

*Göz açmadım bən giryədən, göstərmədin yüz bana sən,
Dəf' olmadı, ey pürçəfa, bəndən büka, səndən həya.* [9, s.182]

*Qılmə nəzər əfalimə, baq mərhəmətlə halimə,
Bən mücriməm, sən pürətə, bəndən xəta, səndən əta.* [9, s.183]

Sözügədən qəzəlin dördüncü beytinin ilk misrasında daxili qafiyədən istifadə olunmamışdır. Həmin beytə nəzərə yetirək:

*Bihudə gəm çəkmə yenə, əzm edəlim meyxanəyə,
Rəhnimi olsun, zahida, bəndən əba, səndən qəba*³. [9, s.182]

2. Fərdi səciyyəli rədiflər və hacib

Klassik poeziyada və aşıq şeirində mühüm rol oynayan poetik ünsürlərdən biri rədifdir. Ruhinin tədqiqata cəlb etdiyimiz ilk 100 qəzəldən 46-sı rədifli, 54-ü isə rədifsizdir. Şair “Bana”, “Sana”, “Ola”, “Cüda”, “Bəhs”, “İlə bəhs”, “Ya Rəbb” kimi geniş istifadə olunan rədiflərlə yanaşı, “Güc”, “Keç”, “Əşya”, “Dilgüşa”, “Kövkəb”, “Ğalib”, “Səmt-səmt”, “Ələssəbah” kimi nadir rast gəlinən rədiflərdən də istifadə etmişdir. Ruhinin rədif kimi seçdiyi söz və ifadələrdən 19-u türk, 24-ü ərəb-fars mənşəlidir. 3 rədif isə türk və ərəb-fars mənşəli sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Sələflərində olduğu kimi türkmənşəli rədifləri, əsasən, əvəzlik və feildən seçmişdir. Ərəb-fars mənşəli rədiflər isə nitq hissələri baxımından daha əhatəli və rəngarəngdir. Bunların sırasında isim, sifət, zərf, hətta modal sözə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

*İrdisə, gəm degil, bir-iki gün əna sana,
Hər bir ənayə Haq verə yüz bin səfa sana.* [9, s.178]

Bu beytlə başlayan qəzəlin rədifi şəxs əvəzliyidir.

*Gəlməz o şuxdən vəfa kim, rəvişi yəman ola,
Aşıqə eyləyüb cəfa geyriyə məhriban ola.* [9, s.196]

– mətləli qəzəldə isə “olmaq” köməkçi feilinin arzu şəkli rədif olaraq istifadə olunmuşdur.

³ Şeirinin ümumi strukturunu nəzərə alaraq bu beytin transfoneliterasiyasında texniki səhvə yol verildiyini ehtimal edirik. Fikrimizcə, digər beytlərdə olduğu kimi bu beytin ilk misrasında da, ola bilsin ki, daxili qafiyədən istifadə edilmişdir. Təəssüf ki, əlimizdə olan digər mənbələrdə bu qəzəl yer almadığı üçün fikrimizi əsaslandırma bilmirik.

Aşağıdakı mətllə beytlərlə başlayan qəzəllərdə rədif təşkil edən alınma sözlər isim, sifət və modal sözlərdən seçilmişdir:

*Çıqar üqbayi dildən, çünki əl verdi sana **dünya**,
Təmә'kar olma, ya üqba gərək, ey xacə, ya **dünya**.* [9, s.182]

*Çarə yoq, zövqi-vüsalə ğəmi-fırqət **ğalib**,
Oldi ol afətə vardıqçə məhəbbət **ğalib**.* [9, s.207]

*Ömr bir cuyi-abdır **guya**,
Xaneyi-tən hübabdır **guya**.* [9, s.197]

“Əşya” və “Dilgüşa” rədifli qəzəllərin bütün beytlərində rədif həm qafiyə sözlərlə birlikdə izafət birləşmələrinin tərkib hissəsi kimi işlənmişdir:

*Gəl, ey müqəyyədi-dami-**məhəbbəti-əşya**,
Bəqayə ir ki, fənadır **nəhayəti-əşya**.*

*Fələkdə şahidi-vəhdət cəmalini göriməz,
Ana ki pərdeyi-çəşm ola **kəsrəti-əşya**...* [9, s.184]

*İstəməm, əğyar edə fikri-**vüsalı-dilgüşa**,
Tirə dillərdə nə layiqdir **xiyali-dilgüşa**.*

*Sudən atəş sakin olurkən nə hikmətdir bu kim,
Gərm olur, olsa əraqnak ol **cəmalı-dilgüşa**...* [9, s.194]

Ədəbiyyatımızda bu tipli rədiflərə az hallarda rast gəlinir. İmadəddin Nəsiminin aşağıdakı beytlə başlayan qəzəlində də rədif qafiyə yaradan sözlərlə izafət tərkibi yaratmışdır:

*Bağrımni dəlüür nəvəki-**hicrani-filani**,
Qanımnı tökər sehr ilə **çəşmani-filani**.* [3, s.94]

Klassik Şərq poeziyasında qafiyə ilə anlayışlardan biri də hacibdir. Ruhi Bağdadinin yuxarıda nümunə gətirdiyimiz müsəmmət qəzəlində sənətkarlıq diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri hər beytdə iki hacibdən istifadə olunmasıdır. Hacib rədifin əksinə olaraq, həm qafiyə sözlərdən əvvəl təkrarlanan sözlərdir [1, s.43]. Məsələn:

*Bu binava səri-kuyində kaş **edəydi** məkan,
Görəydi zülmü cəfa daima, **edəydi** fəğan.* (Nümunə şərtidir)

Nümunə göstərdiyimiz beytdə “məkan” və “fəğan” həmqafiyə sözlərindən əvvəl təkrarlanan “edəydi” sözü hacibdir. Klassik Şərq ədəbiyyatında hacibə çox az hallarda rast gəlinir [bax: 1, s.43]. Qoşa işlənmiş haciblərə isə, ümumiyyətlə, çox nadir hallarda rast gəlinir. Ruhinin bəhsini etdiyimiz qəzəlində həmqafiyə sözlərdən əvvəl işlənmiş “bəndən” və “səndən” sözlərini hacibə nümunə olaraq göstərə bilərik:

*Gəlmək rəvamı daima **bəndən** vəfa, **səndən** cəfa,
Bağışla cürmüm, qıl vəfa, **bəndən** xəta, **səndən** əta...*

*Yütməkdəyüz xuni-cigər, dildar bizdən bixəbər,
Ey dil, məgər iltə səba, **bəndən** dua, **səndən** səna... [9, s.182]*

Göstərdiyimiz xüsusiyyətlərindən bəlli olduğu kimi bu qəzəl təkcə Ruhi Bağdadi yaradıcılığında deyil, Şərq ədəbiyyatında bənzəri olmayan və fərdi səciyyəli bir nümunədir.

Nəticə

Klassik Şərq poeziyası üçün məna, məzmun nə qədər əhəmiyyətlidirsə, şeirin forma xüsusiyyəti, yəni janr, vəzn, qafiyə və rədif sistemi də o dərəcədə vacibdir. Şərqin görkəmli şairlərində olduğu kimi Ruhi Bağdadi də bu məsələyə diqqətlə yanaşmışdır. Şairin yaradıcılığı janr baxımından olduqca zəngindir. Əsas etibarilə qəzəl janrından istifadə etsə də, qəsidə, tərcibənd, tərkibənd, qitə, rübai, maddeyitarix və s. janrların da maraqlı nümunələrini yazmışdır.

Ruhi vəzn və qafiyə xətlərindən mümkün qədər yayınmağa çalışmışdır. Kiçik xətalara nəzərə almasaq, şairin yaradıcılığı orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində ideal sayıla bilər.

O həmçinin rədif seçiminə görə də dövrün bir çox şairlərindən fərqlənir. Yaradıcılığında ənənəvi rədiflərə geniş yer ayırsa da, aزیşlənən, yaxud ilk dəfə Ruhi divanında rast gəlinən rədiflərdən istifadə etmişdir.

АЗЕР ОСМАНЛЫ

СИСТЕМА РИММА И РАДИФ В ДИВАНЕ РУХИ БАГДАДИ

РЕЗЮМЕ

Рухи Багдади – один из самых ярких представителей азербайджанской литературы, родившийся в Багдаде в 16 веке и живший через несколько лет после Физули. Творчество Рухина занимает одно из важнейших мест в средневековой азербайджанской литературе как по форме, так и по содержанию. Его диван богат весом, красочен в рифмах и линиях. Кроме того, использование поэтом различных художественных и поэтических фигур и написание им стихотворений широкого круга тем делают его одной из важных фигур нашей классической литературы.

Одной из наиболее ярких особенностей творчества поэта является красочная рифма и рифмованный строй. Рухи умело использовал в своих духовных произведениях как традиционные рифмы и рифмы, так и прибегал к редким или неиспользуемым в классической литературе формам рифм и рифм. Кроме того, использование в некоторых моментах хаджиба, противоположного радифу, также является характерной чертой творчества Рухи Багдади. В этой статье мы рассмотрим рифму и систему рифмования первых 100 газелей дивана Рухи Багдади и раскроем традиционные и индивидуальные аспекты.

Ключевые слова: Рухи Багдади, рифма, радиф, мусаммат, хаджиб.

AZER OSMANLI RHYME AND RADIF SYSTEM IN RUHI BAGHDADI'S DİVAN

Summary

Ruhi Baghdadi is one of the most prominent representatives of Azerbaijani literature, born in Baghdad in the 16th century, who lived a few years after Fuzuli. Ruhi's work occupies one of the most important places in medieval Azerbaijani literature, both in terms of form and content. His divan is rich in weight, colorful in rhyme and line. Also, the poet's use of various artistic and poetic figures and his writing of poems with a wide range of topics make him one of the important figures of our classical literature.

One of the most striking features of the poet's work is the colorful rhyming and rhyming system. Ruhi skillfully used both traditional rhymes and rhymes in his spiritual works, as well as resorted to forms of rhymes and rhymes that are rare or not used in classical literature. In addition, the use of hajib, which is the opposite of radif, in some moments is also a characteristic feature of Ruhi Baghdadi's work. In this article, we will examine the rhyming and radif system of the first 100 ghazals in Ruhi Baghdadi's divan and reveal the traditional and individual aspects.

Key words: Ruhi Baghdadi, rhyme, radif, musammat, hajib

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində:

1. Əhmədov Ə. Qafiyətül-kafiyə. Bakı: Elm və Təhsil, 2016, 132 s.
2. Hübətova P. Məsihi Təbrizi divanında rədif və onun yeri // Filologiya və sənətsünaslıq, 2022, №2, s.159-164
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri [2 cildə]. I cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 336 s.
4. Quliyev T. Anadilli əruz vəznli şeirimizin poetik inkişaf yolu. Bakı: Nurlan, 220 s.
5. Quliyev T. Azərbaycan şeirinin qədim dövrü. Bakı: Nurlan, 2001, 44 s.
6. Quliyev T. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 292 s.

7. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri [6 cildə]. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
8. Mirzəyev A. Nəsiminin Azərbaycan-türk divanının vəzn və qafiyə sistemi // Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi. Bakı: Elm, 2019, s.187-226
9. Musabəyli, A. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Ruhi Bağdadi Divanı: əlyazma qaynaqları üzərində araşdırmalar, müqayisəli tranfoneliterasiyası [2 cildə]. I cild. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 482 s.
10. Şıxıyeva S. Müsəmmət // Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası (II kitab), Bakı, 2006, s.362-389

Türk dilində:

11. Dilçin C. Örnəklerle Türk Şiir Bilgisi. Ankara: Sevinç Basımevi, 1983, 531 s.
12. Kaçar M. Klasik Türk Edebiyatında Kafiye // Osmanlı Edebî Metinlerini Anlama Kılavuzu. İstanbul, 2015, s.37-55
13. Sakallı F. Türk Şiirinde ‘Redif’ ve Batı Şiirindeki Karşılığı // Gazi Türkiyat, Güz 2008, Sayı 3, s.147-168
14. Saraç A.E. Fuzuli'nin Farsça Ve Türkçe Gazellerinin Aruz Ve Kafiye Bakımından İncelenmesi. Haziran 2018, 145 s.
15. Saraç Y. Klasik Edebiyat Bilgisi: Biçim – Ölçü – Kafiye. İstanbul, 2007, 298 s.
16. Yetiş K. “Edebiyat Bilgileri” Kitaplarında Kafiye Meselesi // Aydın Türklük Bilgisi Dergisi Yıl 2 Sayı 2 – 2016, s.125-144
17. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/items/56da2ce4-213c-4f3a-8594-4fdafb44c349>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.06.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.06.2024

**Rəyçi: fil.ü.f.d.prof. Səadət Şıxıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**